

प. वा. रा. व. वामनराव कोल्हटकर *

मुहूर्तान्त कालाख्य लिहूननास अत्यंत आवडते, पण लिहूननास अत्यंत अवघड असे वर एखादे चरित्र असेल तर ते रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांचे होय. कारण लेखक व परलेक्याची चरित्रनायक व्याख्यातील सांवेगनिक संबंधाविषयी महाप्राप्तांत जो निष्कर्षण गैरसमज पसरलेला आहे, त्यामुळे लेखकाने लिहिजेले रावबहादुराविषयीचे चार शब्द कसे मळतील या संबंधाने प्रत्येक वाचकाचा निरनिराळा अंदाज उत्पन्नाचा संभव आहे. याकरिता फारशी प्रस्तावना न करितां रावबहादुरांच्या चरित्रांत एकात्मच अवगाहन करावे हे सांगले.

रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांचा जन्म वर्षे १८४६ साली आला. त्यांच्या वडिलाने नांव हरिपंततात्या कोल्हटकर व मातुःस्थीचे नांव रमाबाई असे होते. कोल्हटकरांचे घराने कोल्हापूर वाईत आल्यास त्यानेली फक्त एकच पिढी सोळवी होती. हरिपंत तात्यांचे वडील गोविंदपंत हे प्रथमतः कोल्हापूर वाई येथे आले व तेथील वैद्याच्या खाज्याने घराण्याने त्यांच्यावर कृपा केल्यामुळे जवळून त्यांना कोरे येथे सुखाने राहता येऊ लागले. वैद्याच्या घराण्याविषयी कोल्हटकर कुळातील प्रत्येक जातीच्या ठिकाणी जन्मसिद्ध जेमभक्ति बागृत असते याचे कारण गोविंदपंत यांचा वर त्या घराण्याचे झालेले उपकार होय. या उपकारांची फेड करण्याकरिता गोविंदपंत यांचे व त्यांचे चिरंजीव नारोपंत, हरिपंत, चिन्मयरावपंत, व महादेवरावजी यांनी आपले तन मन धन खर्च केले व रा. व. वामनराव यांनाही वैद्य घराण्यातील मुलांचा शिक्षण देण्याच्या कामा आर्थिक साहाय्य करताना अत्यंत आनंद वाटत असे. पैग घराण्यातील एका दत्तविद्यानारायणांनी माऊनवांटा विष्णू खडपडीमुळे एकदा एक भाषावाणीचा प्रयोग आला असतांना तो केवळ कोल्हटकर मंडळीची अधिष्ठाता मेहनत व अनेक बुद्धिप्रशुक्ति केल्यामुळेच टळला.

वामनरावजींचे वडील हरिपंत हे अधिशय भोळे व साधे असत. अगोदर हे नाकांत भोलत व त्यामुळेही व्यापारहारिकपणाचा त्यांच्यावर शिक्का येण्यास दितकी जास्त मदत होत असे. त्यांचे वडील बंधु नारोपंत हे अत्यंत व्यवहारपटुर होते.

व कनिष्ठ बन्धु महादेवशास्त्री हे त्यावेळच्या नामांकित व्यक्तींचा प्रमुख होते. त्यामुळे हरिपन्त तात्यांकडे घरची व्यवस्था, देवाची अर्ची व वैद्यपरामर्श तोल साजरी देखरेख हीच कामे व्यवहिकरणे आली. ही कामे ते फार सचेष्टतेने व भाविकपणाने करीत. त्यांची सनोटी इतकी असे की, वैद्यांच्या देवाकरिता वैद्यांच्या बागेत लोखलेची फुले ते आपल्या देवाकरिता कधीहि घरी आणीत नसत. ते रात्री चालू बांधूच सजत करीत व त्यावेळी घर प्रसन्न वाट. हांगी आपले आयुष्यादि संस्मारां वेळोवेळ संभविले.

वामनरावजींना आपल्या मातापित्यांचा विरह साधारणतः लाकरच झाला. त्यांच्या वेळेपर्यंत कोल्हटकर घराण्याचा पत्तारा सोडत बराच वाढला होता व वडील माणसे, मुलेबाळे, सोयरी पायरी मिळून चाळीस माणसे कोल्हटकरांच्या घरात असत. या चाळीस माणसांत वामनराव हेच सर्वांत भाऊटे असत व त्यामुळे ते सर्वांचेच वाडवे होते. ते मोठे होण्याच्या सुमारास त्यांचे मुल्ये महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे अकाली मृत्यु पावले व त्यामुळे कोल्हटकर घराण्यांत मोठ्याच आकांत उडाला. कौटुंबिक नागरिक प्रतिष्ठेहून एक पायरी वर चढून सार्वजनिक कार्यांत पुढाकार घेणारे महादेवशास्त्री हेच कोल्हटकर घराण्यांत पहिले होते. पूर्वपद्धतिप्रमाणे उत्तम प्रचारचे शाळाघरून कळून महादेवशास्त्री आपल्या प्रबंधास सुरवात करणार. तेव्हा सुप्रसिद्ध कॅम्ब्रीजहून गांभी त्यांना उपदेश केला की, "महादेव, तू मला जेगावर शाळा जोडी घेऊन फिरास तर लोक तुला विद्वान् म्हणतील, परंतु तुझ्या मुखाचे खरे जीवन न्यायवाचे नाही. यासाठी तू ईश्वरी शोक व आधुनिक विद्यांत पारंगत होऊन जगाच्या समोर ये." महादेवशास्त्र्यांना हा उपदेश सौम्यतः पडला व ग्रीड बघात ईश्वरी शिकण्याला सुरवात करून ते जगाजाली पुढे सरतावले. त्यावेळी महादेवशास्त्र्यांसि नांव माहित नाही असा एकदि सुशिक्षित समुख नव्हता, व अजूनहि त्यांची आठवण करून गडिवहन जाणारे लोक कदा विडीत आढळतात.

महादेवशास्त्री हे विद्यार्थात्वांत नोकरी करणाऱ्यास लागून देणूदी इन्स्ट्रक्टर जागेपर्यंत चढले, व त्या जागेवर असतानांच त्यांच्या अकाली अन्त झाला. तथापि महाराष्ट्रांत जो त्यांना त्या वेळी क्रांतिक झाला तो ते "सोफेवर बसो" या भाष्याने झाला. त्यांच्या वक्तृत्वाची पुष्कळ वर्णने मागे ऐई येत व निबंधमाळे "सद्गुरू" त्यांच्या वक्तृत्वाबद्दल उल्लेख आलेले आढेते. त्यांच्या वक्तृत्वाचा मुख्य शुभ

महाराष्ट्र देशाच्या अग्रगण्य प्रवाह आणि बोलण्यांतील अग्रिम मातुरी हे होय. त्यांच्या बोलण्याने थोड्यांचे मत इतकें तशीन होऊन जात असे, की, त्यांचे म्हणणे कितीही वेळां ऐकले तरी त्यांची तर्क देण नव्हते. आपल्या महाराष्ट्रांत वस्तुतः गुणाच्या साधारणतः तुल्यभाव आहे. या कारणात पार पुढे गेल्याने या गुणाची व्याख्या केल्याने पण अशा तुल्यत्वांतल्या त्यांची वस्तुतःच आहे आणि त्यांच्या अशा मोठ्यात महाराष्ट्राची यांची वस्तुतःच आहे.

हा त्यांचा लौकिक हकीक्या पिढ्यांतून आलेला येणे अर्थातच शक्य नाही. कारण वस्तुतः व वायन यांना असा वायन आहे, की, त्यामुळे त्यांच्याने लोकां शक्य वहावयाचे, पण ही लौकिक हकीक्या पिढ्यांतून आलेला आहे. व. वा. माऊराव कोल्हटकर यांच्या वायनाने ऐकल्यांनी महाराष्ट्र देश माऊरावच्या तुल्य होता. त्यांच्यासारख्या वायनाच्या गुणांच्या महाराष्ट्रात वायनाने गुणां लाभल्या नाहीत, पण त्यांच्या या लौकिकानी आम वायन म्हण आहे. आम त्यांच्या गुणांची फारच थोड्या थोड्या कल्पना आहे, व आपली एक पिढी यांच्या म्हणजे कुठले माऊराव आणि कुठले वायन ? वस्तुतः व वायन यांच्यावर असा वायन असल्यामुळे महाराष्ट्राच्याचे नांव आज जवळ जवळ उतम झालेले आहे. त्यांचे नांव महाराष्ट्रांत जर काही चरणांनी रहात असेल तर त्यांनी केलेल्या "अपेक्षे" माऊरावच्या सारख्या आपल्या उतम होय. हे आपोतर अतः चुरस व समर्पक झालेले आहे, व देव-त्यांच्या अर्थात माऊरावच्या रंगभूतीच्या पायांही महाराष्ट्राच्याचे आपोतर आहे. यांच्या गोष्टी ही की, या आपोतराच्या लौकिक अनुभवान्यास शास्त्रीयता लागते नाहीत. आपोतर आपल्यान्यापयंत आपल्यान्या आंतच त्यांना म्हणून घातले व त्यांच्या पयात त्यांचे भावे व. वा. जगदीन सारख्या माऊराव यांनी ते आपोतर आपण प्रसिद्ध केले.

महाराष्ट्राची वारले देण्या त्यांच्या अल्पवयी द्वितीय पत्नी हयात होती. तिच्या यादोएक मूलबाळ नसल्यामुळे त्यांच्या माऊराव वामन यांच्या तिच्या मांभोवर दत्तक देण्यांत आले. वामनरावांचे वडील चंद्र हनुमन्त हे त्या वेळी श्रीत झाले होते, आणि वामनराव हे प्रवेशपरीक्षा संघटून एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये शिराजवाच्या नेतांत होते. महाराष्ट्राच्याच्या म्हणून कोल्हटकरांच्या घरांत पैसाचा ओघ जरी कमी झाला तरी वामनरावांच्या तुल्यतांनी त्यांची श्रेष्ठताही प्रकारे वाचविली होती. दिली

माही. ते पि एकदोन वर्षांच्या अंतरात त्यांना प्रत्यक्षाच्या असहाय्यतेमुळे वेगळीन सोडून रावे लागले. गावेही सुपरित नों. भाऊ दाजी हे होते, व त्यांचा आणि महादेवदासांच्या वार स्नेह असल्यामुळे वामनराव हे त्यांच्याकडे नेहमी धात. एके दिवशी वामनरावांची तऱ्हेत विषयल्यामुळे ते प्रकृति दाखविण्याकरिता भाऊ दाजी गोनकडे गेले. भाऊ दाजी यांनी त्यांची तऱ्हेत पाहून अतिशय भ्यालेला चेहरा त्या व ते म्हणाले "वामन, तू आताच्या अशा काय आपल्या घरी जा. तुझ्या छातीत विषयलेले आहे व तू एकदोन महिन्यांचाच होवतो आहेस." गावेही वामनराव जे घरी गेले ते पुन्हा कलिकलमळे असे माहीत. दाजुने ते सरकारी मोहरीत शिखरे व महासायनापर्यंत त्यांची निरोप प्रकृती होती. तामुळे भाऊ दाजींनी ही गोष्ट ते मोठ्या विनोदाने सांगत, व भाऊ दाजींच्या "छातीच्या दुखण्याचे" व "एक दोन महिन्यांच्या" भास्तीचे अलंकार बसविले वगैरे करीत.

त्याच दुनाराच वामन रावांचे पुत्रे पुत्रे विनयादीपंत देहि वारले, आणि त्यांचे अर्वात बघील पुत्रे नारोपंत यांनी उठार वदामुळे संसार सोडून नमुप्राथम्य घेतले. भाऊदाजींच्या विचित्रीमुळे वामनराव पावरलेले, पत्नी मोठ होत नाललेली आणि मोठरी वधण्यांनी आवरणकता उतरण झालेली, तेव्हा त्याच वेळी त्यांच्या एकएक बघील माणसाचा आधार मुळात ही मौडीच आपत्ति होती, परंतु त्यावेळी नारोपंताने विरजीव बळवंतराव यांनी आपल्या अंगार सने कुटुंबाचा भार घेतले कुटुंबातील धाग्यांची नीट काळजी घेतली व वामनरावांना नविलोप्रमाणे वास्तव्य दाखवून त्यांचे सर्वकारे पीर व द्रव्याचा आधार दिला. ही अशीचारीची वेळ बळवंतरावांच्या मदतीमुळेच निमळली गेली या गोष्टीचे स्मरण वामनरावांना होतचपरेत होत असे व बळवंतरावांना ते नेहमी बहिलोप्रमाणे मान देत. बळवंतरावांच्या व त्यांच्या अर्वात नंतरादि घर असल्यामुळे या प्रेमळवंधूच्या जोडीत एखापरी वास्तव्य व दुसऱ्या पडी सन्मानमुदि वार शोभत असे. बळवंतरावांनी व वामनरावांनी अर्ते फारही कधीच जुळली नाहीत व ते दोघे जेव्हा वर्ष सहा महिन्यांनी एकमेकांना भेटत, त्यावेळी आवेशाच्या वादविषासत त्यांचा दिवसच्या दिवस मोडे, तथापि, या महनेदामुळे त्यांच्यात द्विषाभाव कधीच आत्म नाही. ते दोघांपर्यंत एकमेकांवर अतिशय प्रेम करीत व बळवंतरावांच्या वृद्धवण्याची रोफवची दहा-संधरा वर्षे वामनरावांच्या आचारासुळेच मुर्तात गेली.

बळवंतरावांना शिक्षणाचा ज्ञान कारसा झालेला नव्हता. ते आणि महादेव-शास्त्री हे अरी जुळते-पुतणे होते तरी त्यांचा पणे जडजड सारखीच होती. परा... गरीबीमुळे ते तेराव्या वर्षी नोकरीकरिता बाहेर पडले, व वेळोवेळी वेगळे-काणी बापकसारीक सरकारी नोकऱ्या करून पुढे ते प्रसिद्ध इग्नानकमिशनरच्या कारकीर्दीत गेले. गांधेच्या रा. व. गोपाळाच हरि वेशमुख बंगले मंडळीच्या व त्या पराचई कागदपत्राच्या शुद्ध चमतीच्या गोष्टी ते सांगत असत. चत्तावत झालेल्या बंडाच्या वेळी ते वेळोवेळी येत होते, व एके दिवशी 'मानवशास्त्र' त्या बंडाच्या बातम्याविषयी गप्पा मारीत बसल्यामुळे तेथीलच गोष्टी ज्ञानवाची व्यापणांवर गांधी कधी आली व ती व... युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या सभ्यत्तेमुळे कधी दळवी ही भीतिप्रद दृष्टीपट ते वर्णन करीत. यानंतर ते अंगळी संस्थानात मामलदारीवर गेले व तेथे बरीच वर्षे होते. पुढे त्यांच्यासोबत सौम्यदारा यांच्यावर संघर्ष येऊन त्यांनी अधिकाऱ्यांचे जेव्हा काही काळपर्यंत काढून घेतल्या आली तेव्हा त्यांचा व नोकरीचा संबंध जो तुटला तो कायनाचा झडला. बंडेजी एक बडे माहण अधिकाऱ्या व एक बडे युरोपियन राहत्या गांधी दात्यासोबत सौम्यदारांच्या विरुद्ध खास देण्यासाठी बळवंतरावांचे मन बळविण्याचा अतिशय प्रयत्न करत, व एकावेळी बळवंतराव त्या गोष्टीक कमळ होईनात त्यावेळी "बळवंतराव कशांत ठेवा, यामुळे तुमचे मोठे नुकसान होईल" अशी त्यांना धमकी देऊ लागले. बळवंतरावांनी उत्तर केले, "माझे नुकसान ते तुम्ही काय करणार? माझी समजलेदारी काढाक होय की नाही? पण त्याची मला काहीच भीति वाटत नाही. शोक मज्ज उपायासून कदाचित् समजलेदार म्हणणार नाहीत, पण बळवंतराव फेल्टकर येवढे खास म्हणतील."

बळवंतराव जरी शिकलेले नव्हते, तरी अधिमान बहुभुत होते, त्यामुळे हे शिकलेले नाहीत, असा चोणाखाडि उभाव येत नसे. त्यांच्याशी निष्कट संबंध येणाऱ्या सगळ्यांना सुद्धा त्यांना ईश्वरी येत नाही हे ज्वर उभयगत नसे. शिवाय वस्तुत्वावरून बहिःपार प्रसिद्धी होती. दहा दहा हजार कोटांच्या अक्षकसमुद्रातल्या त्यांनी व्यापला शुद्ध व तडफदार वस्तुत्वात शांत चेत्याची उदाहरणे आहेत. त्यांनी आपल्या उत्तर वयाची शेवटची बीस पंचवर्षी वर्षे स्वतंत्र उद्योग, सामाजिक कार्ये, काव्य, चवतुच आणि वर्तमान-पत्रांत लेखन यांत घालविली. गांधेजी वामनरावांच्या देण्याइष्ट्याचा त्यांना मोठा आचार असे. ते वामनरावांना मेहमां एकेरी दांडा

मारीत व वामनराय एवढे समाजसुधारक, पण वळवड्यांचा सत्तात त्यांना फार आवडताना होते.

वामनराय नेहरी शोधाक्यास लागले त्यावेळी इंग्लंडच्या माणसांना नागपूर वगैरे काडे सरकारी नोकऱ्या करून ठेवून, यामुळे त्यांनी नागपुरापास मागे सुधारला व शेवटी शेत शिंदी स्कूलचे ते हेडमास्तर झाले. शिक्षक या नात्याने त्यांचा सर्वाधिक योगदान होता, पण पुढे त्यांचा व्यावसायिक सिरकास इंग्लंडमुळे ही नेहरी त्यांनी खेडून दिले. ती ज्यांना पुढे प. वा. वामन दाणे ओळखांना मिळाली. पुढे दोन तीन वर्षे ते जयसत्यांत होते, पण पुढे एक युरोपियन आचार्य त्यांना काही अपघटन कोळ्यामुळे त्यांना त्या जागेचा राजीनामा दिला. यामुळे त्यांनी बकौलीचा अभ्यास करून बकौलीची परीक्षा दिली व काही वर्षे बकौलीहोई केले, पण बकौलीच्या पैशांची व कधीच राखण झाले नाहीत. संकोची स्वभाव व विनवर्दीची रुचि यामुळे बकौलीच्या व्यवसायास ते स्वभावाने योग्य नव्हते व जरी त्यांना कळलेले पैसे मिळाले तरी बकौली केव्हाही सोडीत असे त्यांना वाटत असे. आपल्या बकौलीच्या पहिल्या 'केस'ची छविगत ते मोठ्या मीथेने सांगत. फेस पुन्हा त्याबरोबर ते कोर्टात गेले व परी सगळी करून देवताप्रमाणे त्यांचे आपली केस कोर्टापुढे माणवली, येशूपर्यंत. होऊन झाले पण पुढे निवृत्त बकौलीचे भाषण सात्त्विक त्याच्या प्रत्युत्तर यापुढील जेव्हा कोर्टाचे बोलावले त्यावेळी वामनराय सांगत, की मी जागहीन राहणंदन, कारण उत्तरास प्रत्युत्तर घाले जगते ही कल्पनाच मला नव्हती व म्हणून त्याची सगळी पैशी काहीच केलेली नव्हती.

बकौलीवर प्रेम नव्हतामुळे वामनराय पुनः नेहरी शोधाक्यास लागले व लवकरच त्यांना एक्सट्रा असिस्टन्ट कमिशनरची म्हाजे हुशार डेपुटी सल्लागारची जागा मिळाली. या जागेवर त्यांनी दहा बारा वर्षे घालविली व इतक्या सुदृढीत मज्जाप्रतापीत पुष्कळ सदरी त्यांना काम करण्याचा प्रसंग आला. यामुळे ते सर्वोत्कृष्ट कोर्टाचे जज झाले आणि एंग्लिश लोकांना रोखून जज. नेमण्याचा ठराव ज्योतिषी मज्जाप्रतापीत प्रथम अंमलात आला त्यावेळी त्यांना रोखून जज्याची जागा मिळाली. यानेही त्यांना बारावें वसरे पगार होता व या जागेने काम बसलेने करून युरोपियन लोकांपेक्षा आपले लोक या कामाला अधिकचिंतूनी कमी व्ययक्त नाहीत असे त्यांनी सरकारची काही पटवून दिले. वामनरायांनी यानेही दाखविलेल्या

हुताग्नेय देवान् जन्माचो जात आसला लोकान्च्या पदरांत कायमची पडली. आणें नानपुरच्या हायवेडीनदि आशिल्ल्या लोकांची नेमणूक होऊं लागलेली आहे.

सध्यां येथल्या जन्माच्या घमाची दगदग त्यांचे पुढे पुढे झुकतेनाची काही व सरकारच्या विनंती करून त्यांनी त्या जागेवेलग स्पॅलज्जेंन बोटांच्या जन्माच्या आठवीं दशके पगाराच्या जागेवर आपली बदली करवून घेतली व तेथे ते येवदाव येईपर्यंत होते. त्यांचा नेमणूक घेतल्यानंतर सरकारने त्यांच्या सन्मानाच एक खेळाट ठराव काढला व त्यांचा उत्तम सन्मानाची गौरव केला. हिंदु भ्रमल्लाराच्या नामार्थ असा घोसपर ठराव मांडून कमीदि निघाला नमूदा. ते कांही दिवस उत्तर संत्वाचें दिवाण होते व इ. स. १८९७ साली त्यांचा सरकारने राजपहाडुर ही पदवी दिलेली होती.

बामनरावांचे सांख्येयचें शरित याप्रमाणें आहे. हें सुदां कांही कमी अभिमानारपद नाही व त्यांज्यादि बऱ्याचता मोठी सधोत डेक्कनारल्या आहेत. सध्यां त्यांचे मन्मथांतल्या इतिहासांत जे म्हणून आहे, ते मांडले नव्हे तर ते फक्तकल्पेचें समाजसुधारक होते म्हणून होय. बकिली सोडून ते एजन्टा असिस्टंट कमिशनर झाले. त्या सुमारास त्यांची प्रथम पत्नी वारली व त्यांचा पुनः सगळ्यांचा प्रसंग आला. यावेळीं त्यांचे मग ऐन ताळणायें होतें, मुक्तीच घालण्या यज्ञाची चौकरी लागलेली होती व सर्वप्रकारे त्यांची भरभराट होती. त्यावेळीं एखाद्या कुमारीशी जर त्यांनी लग्न केले असतें तर त्यांचा गणाच्या दृष्टीने सुदां हें मिलन दिसले असतें. पण सुंवईत एलिफन्टन कॉलेजमध्ये जवतांत सामाजिक सुधारणेचें जे श्रेय त्यांच्या मनावर विचलेंलें होतें तें इतकें प्रयत्न होतें, की कुमारीशी लग्न करानपास त्यांचे मन मुळीन तयार होईना. आशण इतके दिवस सगळ्यासुधारक म्हणून नाचले आणि आतां ऐनवेळीं माघार घेणें म्हणजे अतिशय कमीपण आहे असे त्यांचा वाटें लागले व एकाकडे वडीलपारे लोक त्यांच्यावरितां नवबधू घोषीत असतां त्यांनी गतभर्तृकेशीच विवाह करानपाच आपल्या तिथय कायम केला. यांनी त्यांचा अडचणी पार होला. कारण, मागे सांगितल्याप्रमाणें त्यांचे पुढले नारोपंत त्यांनी संन्यास घेतलेला होता. बळवंतराव अण्णूळ नव्हते, शरणराव अरवेंत प्रतिकूल होते, व त्यांच्यावर अपलाप्रमाणें प्रेम करणारी त्यांची आत एव् आत्म्यादि म्हणजे महादेवज्ञात्यांची गतभर्तृक अभिनी, दिवें मन दुखविणें म्हणजे

एका घेनऊं अंतः-रचयल्या जवरस्त भेडा दिव्याप्रमाणें होवें. पण हे विचार धावून गेल्ले त्यांनी पुनर्विवाह करण्याचो आपलो निश्चय बायल केला, व तो अन्वयंतहि आपलो.

त्यांनी जी वधू सोधून कावली ती देवाच्य पराण्यांतली होती. सोलापुराणांत एका खेळांत एका कुलकर्ण्याची मुलगी वाचनिपस झालेली होती व तिच्या माच-शीने तिचे मन पुनर्विवाह करण्यास उगुळ घेता. वामनराव पुनर्विवाह कर-ल्यान चवूळ आदेश असें कळल्यावरून तिने हें लग्न समजिलें, व माचोव्या तिकडे पाऊन-भाची उजवाळ केली. वामनरावांची ही नवनधू गौरवणे होती. ख्यानेहि ती अगदी सामान्य होती. ती पुनर्विवाह होऊन परीं आली तेन्हां सेवक बापा बोले व उनी, लोनी, तुमहांणी, आम्हांसां, दण, दनार असे वाचद-वारी. जेव्हा-पशी वामनराव अतिशय देवने व उमदे अस्तंत. त्यांची राहण्याची पद्धतीहि दवा-दार होती. तेन्हां अद्या अतिशय वधूचेर सार घाल्यांत त्यांचा प्रथम पुताउ नष्ट पडले. तथापि त्यांनी तिकडे दुर्दैव करून आपलें लग्न उजवाळ आणलें, व आपल्या मनाची शांतताची मिळविली.

हे इतक्या विस्तारानें सांगण्याचे कारण इतकेंच, की, वामनराव हा पुनर्विवाह हे योगत्याहि अगोदरच्या अविचाराचें निराकरण म्हणते. हा तत्त्वप्रतिपालनाकरितां सततचें असुख पावळणसुद्धां सुदिपुस्तार केलेला विवाह होता. वामनराव नागपूरचे होते, वधू सोलापुराणांतली होती, वामनराव कौटुंबीय होते, वधू वैराग्य होती, वामनराव देखणे होते, वधू कुरूप होती, वामनराव सुशिक्षित होते, वधू अशिक्षित होती; पूर्वी एकमेकांचीच बाब पण उभय-पक्षां सुलक्षणांमुद्धां एकमेकांची दृष्टमेद होण्याचा संभव नव्हता. तथापि हेचक तस म्हणून वामनरावांनी हा पुनर्विवाह केला. आपल्या पत्नीची शिक्षणाची रंगी व्यवस्था करून कांही काळानें वामन-रावांनी तिला उत्तम सुविधा बनविली, पण हा गोष्टीलासुद्धां दहा पंधरा वर्षे लागली.

ज्या एका गोष्टीमुळे वामनरावांच्या चरित्रांत सार्वजनिक स्वरूप आलेलें आहे व जी गोष्ट घडली नाती तर कदाचित् वामनरावांच्या मनोभेदांची कळेली-कधीहि लागली नाती त्या गोष्टीच व देवाच्य आधुण्यांतल दुर्दैवताम आपत्तीच अत्यंत निवड सर्वप्रथमतयासुद्धां हा गोष्टीकडेने समतोल मनानें विहिणें खरो-खर असाच आहे. कारण वामनरावांची प्रथम पत्नी हीच शिक्षणाची माता होय.

व लेखकाचा स्वप्न होऊन दोन १० काली माहीत होणे याचा अर्थ होऊन लेखकाचे 'माया' या पवित्र शब्दात कविपरीतांतल ज्या त्या लेखकाचा पुरस्कार असावा त्या सर्वांना पात्रांचे होऊन त्यांचेही निवेदने या निवेदात जोडल्या. पलीकडे त्याच्या निवृत्त वित्ताने दुःखे काही एक साधन राहिले नाही. जिणे वास्तव-राजाच्या करिआने बांधत वसात स्थल तेथेच लेखकाच्या अंतःकरणामध्ये बांधले जाते. ज संवेप, अर्थात - पुरिपति असल्यामुळे हा प्रसंग लिहीत असतो. लेखकाचे मन तिकावावर नसले हे साहजिक आहे. त्याची इदयाची ही बांधणीच व वामनरावच्या द्वितीय पत्नीची अचलेले त्याचे स्वप्न मानल्याने येते ही स्वतःच लेखकाच्या लेखकास असे जाणवले सगळेच नाट्ये जी वामनरावची ही ही पत्नी अत्यंत खोर होती. वामनरावच्या शिक्षणकाळी ही उल्लेख. त्याने त्यावर शास्त्री, व त्याच्या संगतीने तिचे सर्व उत्तम गुण विकसित पावले. तिच्या ती पूर्वीची अशिथिल भूमी तर बदललीच, परंतु तिची शक्ति वास्तविकपणे तिचे प्रतिष्ठित वर्तन, तिचा नैतिक दयाळ, तिची शिस्तची बांधणी, तिची टांग-टिपीची करणी, तिचा दयाळ स्वभाव व तिची तीव्र बुद्धि. याचा वामनरावच्या सैसाधार इतका प्रेरण परिणाम झाला की वामनरावची पत्नी प्रत्येक बांधणीमुळे होऊन बसली. साधारणतः पुनर्विवाहित क्रियांतले पत्नी अशी समज. माहे, की, त्याच नजरेत, नटव्या व जोचलेखोर अगत्यात, पण वामनरावच्या पुनर्विवाहात पत्नीचे वर्तन या सर्व बाबोपांना अगदी हाणून पाहण्यासारखे होते. तिच्या प्रतिभात कोचले-तर मुळी नगदीच पण सल्ल ती इतक्या उदार पत्नीने गेले, की, जोचलेखोर क्रियांना तिच्यापुढे वेष्ट्याची मुदा भीति वाहत असे. वामनरावचा स्वतःचा पुनर्विवाह सोन्याम-नंतर पुनर्विवाहाच्या मळवल्लीचा त्यांनी पुढाकार घेऊन निदान याद्वारे प्रभास पुनर्विवाह सरी घडवून आणले असतील. या पुनर्विवाहित क्रियांना वामनरावची ही अर्धप्रभासि खोटे, व त्यावेळी बहुतेक क्रिया माहेरपणकारीत वामनरावच्या घरी गेली. तो सर्वोर्गी वामनरावची ही पत्नी प्रेमकरणाचे बाणे व इतर क्रियांवाहीतने आपण सुधिरक वी आभिमानने कधीहि अपमान केला नाही. लेखकाचा व या खोर कीचा खोपले अर्धप्रभासि खोपेच असतांही त्याच्यासाठी ती त्याचा चंगुलपणाने वागली, की, तिची स्थिति त्याच्या पुढील इतर कधीहि धरच नाही. अगदी खरे वेळाकडे म न वदिलेकरीती तिच्यापुढे आम्हाला सौम्यपणा खोटे व ती जेव्हा लेखी अगदी काल्या अर्धप्रभासि पाने वेळे, आपल्या सर्व काळग्या संयोज म काळग्या सांगे, मनाच्या अगदी खोले

पदपात लेखकास विश्वातने येदे, त्याच्या भावी आधुन्यानिपती प्रेमलक्षणांनी जन्म करी, काव्यात्म्यासंगीत त्या जरीवर रंगी, तर्कनिक प्रश्नंवर निर्भीडपणे बोले, राष्ट्रविषयी स्वभिमानाच्या बोटें त्यांनी आणि परमेश्वराच्या शेरवीविषयी अंतःकरण ठिकठिकाणच्या भक्तीने बोले, त्यावेळीं उच्च पातावरणांतील एका शोषाग्रस्तवर आदराने आनंदाने शोकाने देत आहोत की तय, असें होते.

वामनराय कोल्हटकरांनी पुनर्विवाह करण्यांत एवढाच मोठा प्रयत्न कोणता केला असें सर्वांच्या तर्काने समजता वाटण्याचा तेंभद्दा आहे. कारण साध्या पुनर्विवाह होणे हे फारसे कठिण राहिलेले नाही. या कामात पुरुष व स्त्रिया आतां विशेष प्रयत्नासोचून तयार होतात व पुनर्विवाहित जोडप्यांवर आतां समाजविषयी दुःसह संकटें कुठेंहि पेट नाहींत. आतां पुनर्विवाहाच्यादि मलीकडच्या सुधारणा ही, ज्याच्या वेळच्या अत्यंत आघावादी सुधारकांच्या सुद्धां कल्पनेत येत नव्हत्या, त्यादि प्रयत्न घडून येऊं लागल्या आहेत. वामनरायांनी पुनर्विवाह केला त्यावेळीं तरी मार्टिन् लूथरप्रमाणे पुनर्विवाहित जोडप्यांचा छळ व समजातना होत होत्या असे आनंदे म्हणणे नाही. इंग्ली अमलाखाली सामाजिक सुधारणा करण्याविषयी पूर्वीच्या स्वराज्याच्या अमलांत समाजसुधारणा करानक्ष निघालेल्या तेंभद्दां आस्त संकटे आली असती व तीं सहन करणे मान खरे घोरत्वाचे साळे असते. इंग्ली अमलाचा ववरदस्ता घोर समाजसुधारणें छळ-सत्यामुळे समाजसुधारकांचा जो 'छळ, छळ,' असें म्हणतात ते पुसते खरबटणे असते, त्याच्या योगाने शरणपातळ कळना होत नाहींत असेंच आम्हांला वाटते. इंग्ली अमलाखाली समाजसुधारकांनीं शोषणात्मक कामगारां यात व राजकीय सुधारणाप्रतिकार करीत असताना ओढण्याचे प्रयत्न जांत जर्मनी-अस्मानाचे अंतर आहे यांतहि संशय नाही. पुनर्विवाह केल्यामुळे रा. व. वामनराय यांना अत्यंत छळ सहन करावा लागला व त्यामुळे मार्टिन् लूथरप्रमाणे त्यांना प्राण बचावण्यासाठी धोषरक्त काढवी लागली असेंहि आम्हें म्हणणे नाही; पण या खरे गोष्टी कबूल केल्या तरी रा. व. वामनराय यांच्या पुनर्विवाहांत एक अतर्कित उच्च तत्त्व शिक्कें पडत आहे आणि ते हे की ते बोलल्याप्रमाणे चालले.

आणि आम्हें सांगितल्याप्रमाणे बोलल्याप्रमाणे चालण्यास भाग पडेल असेंहि त्यांच्या परिचितोत कांही एक नव्हतें. ते जे बोलल्याप्रमाणे चालले ते केवळ स्वसंतोषाने, व स्वतःच म्हणून चालले. आपण बोलल्याप्रमाणे चाललो नाही तर आपली विवेकदेवता आपल्याला दोष देईल या एवढ्याच बुद्धीने ते बोलल्याप्रमाणे

गोखले. विशेषतः अशास्त्रात्मक वा पद्धतीने त्यांची या पुनर्विवाहात कोडीएक मित्रांवाचें नव्हतें. कोडीएका पत्नीनेही त्यांची सुलक्ष्मा, सुसंवात व जय कुळादीस प्रथम वधू त्यांचे सहज मित्रमत्तसारख्या होत्या. ते तरुण होते, भावंडं होते, त्यांना लयाची कोणताच अडचण नव्हती; पुनर्विवाह करून त्यांचे आर्थिक व व्यावहारिक दृष्ट्या कोडीएक मित्रवाचकानें नव्हतें; उत्तम वृद्ध भुल्ले, वस्तु, आहार, मित्र आणि स्नेह कोडी सहासृभूति सारक्याची होती. पण आपण जे बोळवें ते खरे करून घ्यावित्त्वचरितां, स्वतःची इमानो राहत्याचरितां, आपल्या सत्कांतां जगण्याचरितां, त्यांचे सवें इतर मोठे वाजूव्य खरून पुनर्विवाह केला. आणि हा पुनर्विवाह कारणवाचरितां त्यांना प. वा. महादेव गोविंद रानडे वाचयाकडून उत्तम प्रेरणादान मिळालें. प. वा. रानडे वाचयाकडूनच त्यांचे अत्यंत भाव्य होतें. या प्रश्नीवर जे जे कोडी वज्रज, ज्ञानशुक्ल, प्रगतिबोध, तत्त्वगोरे व सर्वोत्कृष्ट असे देशभेदाचे लेख आढे ते सर्व महादेव गोविंद रानडे हेच आणेत अशी त्यांचे हज समजूत होती व या समजूतीस अनुसरून ते प्रधीत राहल्या. किंवा स्वर्गात देवाच्या मानीत असत. रानडे सार्वजनिक आयुष्यांत तिरले त्या बैलगाड्या त्यांच्या निष्पत्ती हो वामनरायांची कल्पना होती व ती आमरणान्त दिकम्बी. मध्यंतरी पुष्कळ लेख माधवराय रानडेच्या संबंधीत आहत्यांचे निदक पत्ते व मित्रांचे शत्रु सल्ले, पण वामनरायांची माधवरायांविरुद्धीचा अडक निद्रा कधीदि उठली नाही. ना. गोखले यांविषयीही वामनरायांची आमरणान्त श्रद्धा होती, पण तीसुद्धा ते महादेव गोविंद रानडे यांचे शिष्य म्हणून जडली, स्पष्टितदृष्ट्या गोखलांवर जडली नाही. ना. गोखले यांनी रानडेयांना वाढीमागे त्यांच्यापेक्षादि उत्तम काम चालविले व स्वतःची व पुढच्या कांती अजरामर केली हे पाहून वामनरायांना अत्यंत संतोष होत असे व त्यासुद्धे पुनर्विवाहादून ते किती अभिमान वाटलीत याचे वर्णन करता येणे अवघड आहे. रानडेगोखलांच्या समनरायिताका अभिमानाची कोणी अस्मिन्न की नाही याविषयी संशयच आहे.

याररोवर येथे हेहि सांगितले पाहिजे, की, श्रीपुत वा. ग. टिळकांना हेष्टा व तिरस्कार बाळगणाराहि वामनरायांइतका दुसरा कोण नसेल. टिळकांचे हेष्टे व शत्रु आम्ही पुष्कळ पाहिलेले आहोत, व त्यांच्या भक्षांत आमचे सर्व सार्वजनिक आयुष्य येविले आहे. तथापि टिळक हे मांघ ऐकल्यानरोवर कमाळता आल्या पाहण्या व टिळकांना संतःकरणासुद्धे शुद्ध व मूर्ख मानणारा वामनरायांइतका

अनन्या येथीहि पदार्थांत आला नाही. याचीच्या सोबांनी टिकबांना देण केला तरी त्यांत येथीचरी 'तर' असते. कोणी त्यांना विद्वान् म्हणून तरी मान देतात, कोणी त्यांना खाजगी परिश्रमेवरून वा-यावतात, कोणी त्यांची साक्षिपुता लक्षांत घेतात व कोणी त्यांच्या स्वार्थ्याचातुळे नमतात, परंतु त्यांच्या कोणत्याच पुत्राचा वामनराजांवर परिणाम झालेला. अनन्या पदार्थांत काही नाही. वामनराजांना टिकक एकाच स्वतंत्रांत दिसत-नीं. ते एक खपमाची, मूले, दुसरी वदल्य असून त्यांच्या आवाजाचातुळे राज्यवर आपणित मान घेतलेला आहे.

दुग्धांश का नाही-तरण सोबांचा जन्म त्यांच्या सोबांनी जमला म्हणजे ते त्यादीस पणजे म्हणजे-दुग्धां तरण सोबांनी अहल नाही. टिकबांत जर योग्य सुस्तहीपणा असला तर या पावरीला कोटी त्याच नसला. परिस्थितीचा राग टिकबांना येतो आणि दुराचार्या येत नाही असे नाही. एवढेच कथाला, मी खपमाची नोकरीत आहे ना, पण जस मुद्दां अन्यायाच्या कोटीची नोंद घेते; परंतु दगडाखाली सांपकलेख हात मुष्टिमुष्टीनेच काढला पाहिजे. तेथे दण्डी नात्याच्यानी नाही. पण ही ज्ञानी जाणली रावल्यानी। टिकबांचे अद्यापी काम। त्यांत दरवारीपणा, सुस्तहीपणी, दुग्धां पाचवेच दे काही नाही. ज्या अज्ञानातुळे आपल्या देशाचा ही परिस्थिति आली तो अज्ञानीपणा नाहीसा आज तरच ही परिस्थिति पाळेल, तोपर्यंत पाळायची नाही; पण बाकरीता देश सुशिक्षित केला पाहिजे, बाकरीताची चात मोद- प्रजा खपमा केळी पाहिजे, दिसा म्हणजे घरांतले थोडे बांधीचे नोकर ही स्थिति बदलून त्यांच्यांत परिस्थितीची जाणीव आपण मे घे-पाहिजे व ज्ञानीय अभिनानातिरेकाचे राज्यकर्त्यांनी तेव उरला व ज्ञानी त्यांचे पाडाणपण सिकून त्यांच्याच मध्यंत घातले पाहिजे. म्हणून मी दुग्धांश म्हणतो, की, या विकट परिस्थितीत टिकबांचे "राज्यराजदाराचे" (जेवळ पक्षाची कोरडाकोरद वर्णन करण्याचा हा वामनराजांचा आदरच शब्द असे) काही उपयोगी पडायचे नाही, तेथे राज्याप्रमाणे पुढीने व सुस्तहीपणाचे वागले पाहिजे.

टिकबांवर १८९७ साली जेव्हा पहिला मोठा खटला झाला, त्यावेळी त्यांना दिवादिवाच्या पुढकट लोकांचे त्यांच्याविषयी मत बदलले व ते त्यांना धोर मानू लागले. प. ना. अनार्दन सलामा गाडगीळ हे बांधीची एक दोते, पूर्वी ते टिकबांना धोरकट समजत, पण वरील खटल्यानंतर त्यांच्या संवेधाने त्यांच्या मनांत पुढक-

मुनि वंशाली; पण वामनरावांच्या मनांत आज त्यामुळे काही एक फरक पडला नाही. एखादे वेळे पोर घटकेचीही सेवतां सेवतां त्याप्रमाणे त्यांच्या बरण्या आपल्या अंगावर पाडून घेते, त्याप्रमाणेच ते टिळकांचे हस्त समजत. याचरत टिळकांच्या भेषाची किंवा कपडांची कोणी कार्यक केवळी तर त्यांना शिटकारा येत असे. १८९८ साली टिळक तुरुंगांतून सुटले व लगेच मद्रास येथील राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीला हजर राहिले, तेथून तेथील लेखांच्या मनांत त्यांच्याविषयी उत्पन्न झालेली भावना वर्तमानपत्रांत वर्णनाच्या रूपाने प्रसिद्ध झाली होती; पण त्या वर्णनावरून वामनरावांना जी चीड आली व त्यावरून त्यांच्या मनांतून जे उद्गार उद्गार निघाले ते प्रसृत लेखाच्या त्यांच्या एका पत्रांतून बांधवपत्रात निघाले होते. हे उद्गार केवळ त्यांच्या पत्राच्या उत्तर म्हणून होते हे समजण्यास नकोच !

एकादा महक टिळकांच्या विद्वत्संबंधाने कधी निघाली, मध्यप्रदेशातील बळ्या दुधावरील एक तरंग दृश्य आम्हाचे पत्रां मध्ये म्हणून आले होते. त्यांचा पुनर्विवाह वामनरावांनीच लावून दिला होता व त्यांना नोकरीवरही त्यांनीच नोकरी दिली होती. आम्हाच्या पत्रां त्यावेळी टिळकांचे (Arctic Home in the Vedas) पुस्तक आले होते, व आम्हाचे पाहुणे वील्फ्रिड हॅन पुस्तक घेऊन बाबू कागले होते. गोष्टी मात्र पुस्तकावरून निघाल्या, पण आम्हाचे पाहुणे टिळकांच्या विद्वत्तेने जेव्हा प्रकट होऊन गेल्यासारखे दिसले, तेव्हा वामनराव त्यांना समजुतीवर आणण्याकरिता म्हणाले, "अहो, टिळकांची विद्वत्ता करता येऊन बसली ! रानडे असले तर त्यांनी एका विशांत एक टिळक व दुसऱ्या विशांत दुसरे टिळक घातले असते !"

टिळकांच्या संबंधाने वामनरावांचे हातकें बाईट मत होते की, टिळकांनी एखादी गोष्ट त्यांना चांगली वाटत नसे. त्यांचे बोलणे बाईट, त्यांचे पाहणे बाईट, त्यांची हसणे बाईट, त्यांचे गेणे बाईट, हातकेंच काय पण त्यांचे घर व घरचे हाखुडा त्यांना बाईट दिसत होते ! बार्नबोरोस वरी व टिळक यांनी सिद्धान्तवर जोडीने बंगले बांधलेले आहेत हे पुढाच्या माहीत असेलच ! टिळकांचा एक स्तवला बंगला जरा चांगल्या दिश्यानी असला तरी पुढाच्या आनंद वाटला, व आम्हाच्या राष्ट्रीय पत्रांतील काक प्रायः लक्ष्मीच्या भवदुर्घटले असल्याकारणाने आपल्या पुढाच्याचा एक बंगला असल्यावरून त्यांना कांमिमानादि आहतो. एकादा एका मेनवालीच्या प्रसंगी वामनरावा

यरी असाय गोष्टी निघाल्या न त्यांत एका दूरस्थानी टिळकांच्या सिद्धांतावरील
बैंगल्याचा प्रश्न केला. तो ऐकून वामनराव येव्हेन हांसले व म्हणाले, "काय ?
असल्या निघार दमावलीच तुम्ही ! बैंगल्या ' हे मानाचें नांव देता ? "

वामनराव, टिळकांना तुम्हातें मुखें व उपायांनी समजत असत एवढेंच नाही तर
त्यांना लपटें व अग्रगण्यहि समजत असत. टिळकांवरील हा दुटप्पीपणाचा
—उर्फ लबाबपणाचा आरोप आम्ही पुष्कळ नेमस्त लोक्यांच्या तोंडून ऐकलेला आहे,
न प. वा. : त्यांच्या सुरतेनेतरच्या एका लेखांत त्यांनी तो उपलब्धपणेहि केलेला
आहे. वामनरावांना हा समजहि असाच. एखाद्या दिशेकडून आला असल्या
संभव आहे, कारण टिळकांचा व त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध. कारण योग्या व्यवहारांत
आण्य होता व त्यांत इतर टिळकांच्या सव्या स्वाभावाची परीक्षा करण्याइतकी
त्यांना संधि मिळाली असेल की नसेल याचा संशयच आहे. तथापि पुढेवाची गोष्ट
अशी की, ज्या एका-गोष्टीत त्यांचा टिळकांशी निव्वळ संबंध आला त्या गोष्टी-
वरून त्यांची वरील समजूत नाहीशी होण्याच्या ऐक्यी त्यांत भरच पडली.
वामनरावांनी थोरली मुळगी-आसची धाकटी (सान्ध) बहीन-हिचा निवाह-
समारंभ पुणें येथें होण्याचें ठरलें व त्यानेंही पुष्पौलीक सर्व मोठमोठ्या मंडळी-
प्रमाणें टिळकांनाहि वामनरावांनी आमंत्रण दिलें. या लग्नमुळे त्यानेंही पुष्पौलीक
मंडळांत पदच खळबळ उठून गेली होती. कारण वामनरावांच्या पुनर्विवाहित
कुटुंबापासून झालेल्या मुलाचें हे लग्न होतें. या लग्नाच्या वेळी जे लोक पानसुपारीला
किंवा भोजनाला हजर राहिले त्यांच्यावर पुढे आनणेंहि निघाली. वामनरावांची
अशी स्वाभाविक समजूत होती, की, टिळक बहुधा आमंत्रणाचा स्वीकार करणार
नाहोंत, कारण त्यांनी आपल्या मनाची अशी समजूत केली पेंतली होती की, स्वतःला
पसंत असलेल्या मुघारणांच्या लग्नपणें स्वीकार करण्याइतकें नीतिभरें टिळकांच्या
अंगांत नाही, पण टिळकांनी आमंत्रणाचा प्रसविली स्वीकार केल्या खातीर त्यांना
पुनर आचार्य वाटले व योग्यबहुत संतोषहि वाटला, पण हा संतोष पार वेळ टिकला
नाहों. त्याचें पण त्यांत तिरस्कारांत व वर निर्दिष्ट केलेल्या वैरसमवाच्या इतीकर-
णांत झाले, कारण टिळक लग्नाच्या वेळी इतर मंडळींपेवेर पानसुपारीला न येतां
तुल्या दिपशी सज्जकी एवढेंच पानसुपारीला आले ! झालें, मग काय विचारतां ?
टिळक दुटप्पी, टिळक अग्रगण्य, हे अगदी कायमचें ठरून गेले !!!

एक मोठे गाय आम्हाला मुख्य सांगितली पाहिजे, की, टिककांतपंथाचे वामनरावांना जरी एवढा भयंकर तिरस्कार होता तथापि त्यांच्या संकटाच्या वेळी त्यांना मदत करायला त्यांनी कधीहि कमी दिले नाही. १८९७ साली त्यांच्या मधलीकरितां जे पाण्डे उन्मत्त झाले त्यावेळी वामनराव जवळून गेले तेव्हा त्यांनी त्यांना मदत करायला मदत केली. कधीहि रद्द होत नव्हत. टिककांचे प्रत्येक नवीन पुस्तक त्यांच्या देवळावर येऊन पडे न टिककांची मोठी प्रेमसार उचलूनहि त्यांच्या घरांत लवकरली असे. टिककांच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या लेख त्यांनी घाबलेले असत व त्यांचे गीतारहस्यहि-पण येथे आणखी एक हकीकत सांगितली पाहिजे.

वामनरावांनी भगवद्गीतेचा फार उत्तम अभ्यास केलेला होता. त्यांना भगवद्गीतेचा ना. प्रथम विभोवतीने सावस्य व पुढे पुढे ते गीताभ्यासनांत इतके रमून गेले, की, कोविजमणे लॅटिन ही दुसरी भाषा घेतलेली असतांनाहि भगवद्गीता उमगून पेंप्याकरितां त्यांची उतारवयांत संस्कृताचा अभ्यास केला. वामनराव भगवद्गीतेचा फार उत्तम सांगत. वक्तृत्वाच्या आणि त्यांचे मूल्यासून वीकडे असतांनाहि त्यांच्या भगवद्गीतेच्या प्रवचनास इतका रंग येत असे, की, त्यांच्या वाणीत अफूत ओतले असे की प्रथम असे वाटे. भगवद्गीतेने. त्यांचे दिव्य ईश्वरपूजा केले होते व आपले हतन भगवद्गीतेतील एका उपदेशाची तरपरी तोळत पहाण्याचा ते एक सारखा प्रयत्न करीत. टिकका भगवद्गीतेवर एक ग्रंथ लिहीत आले हे त्यांना बरेच दिवसांपासून माहीत होते, यालाळे ज्योतिषी टिककांचे 'भगवद्गीतारहस्य' प्रकट झाले त्यावेळी त्यांची एक प्रत भयंकराने त्यांनी ताबडतोब विकत घेतली. निहत्ता, स्वार्थत्याग, कष्टशीलता, साधना, वीर्य इत्यादि गोष्टींविषयी वामनरावांच्या जवळ टिककांच्या नंबर लागत नाही म्हणून इत्यादि झालेले त्यांचे प्रशंसक, निदान गीतारहस्यावर तर त्यांना काही मार्के मिळतील या आशेवर, वामनरावांच्याकडे गेले, पण काय ? यादि बाबतीत त्यांची कनिष्ठाच झाली ! कारण टिककांचे गीतारहस्य वाचून वामनराव एवढेच म्हणाले, की, "वेद्यान्म अजून गीता कळलीच नाही !"

चामनराय धिर्भोक्तेची गळ होते व नागपुरातील धिर्भोक्तेचीकल लोकसंघादि ते भक्तेयवशात् चासवी. पण जेनी बेजगदसंभाले चामन त्यांची सुखीत माण नव्हती. त्यांचे असे बोट, की, हिंदुस्थानची परवसाता कायम दिवाळे नवून घेवोची वगळी तसे ही चार्ड वेपल्या लोकांचा सुखीत शिबिरे. चामनराया चार्डचा अर्थात राम देव असे व तिने चार्डी येथे पडलेल्या हिंदु योनिनगर त्यांचा अतिशय कटाक्ष होता. इंग्रज लोक प्रेष्ट, हिंदु लोक कनिष्ठ, त्याच लोक चार्डी, हिंदु लोक वगळी, चार्डी लोक सुधारलेले, हिंदु लोक सुनेष्टाणे, ही चामन घटन तिने ही संस्था बघलेली आहे अशी चामनरायांची समजूत होती. जेनी बेजगदचार्ड हिंदुधर्माचे गोवे वाऊन जुन्या हिंदु संस्कारांचाच विच्छेदन करून जो उपदेश लोकनां त्यात असे त्यातील हेतु आपण हिंदु लोक सर्वेच इंग्रज लोकांच्या मागे राहणे, त्यांच्या बरोबरीला नवी वेळ नये, हाच होता, हिंदु संस्कारांची प्रेष्ट हा सन्मत्त असे चामनरायांना समजून घेतले होते. हिंदु धर्मप्रेमी स्वतःच्या मर्यादा चार्डचा हेतु हिंदु लोक चामनराया मागे राहणे व विवाह स्वतःच्या स्वतःची प्रेष्टी वाचवी असा होता अशी चामनरायांची दृष्ट कल्पना होती, व यंन्वीत चार्ड राजकारणातून अलग राहिलेकी बेजगदचार्ड ज्या वेळी १९१३-१४ साली एकदम राजकारणाच्या भटक कल्पना चोळू लागली त्यावेळी तर आत्मप्रीतीची मर्यादा समजून अतिशयच प्रदिग्गत झाले.

इंग्रज लोक आणि हिंदु लोक यांच्यातील परस्पर मानापमानाचे जे चामनरायांच्या भावना अर्थात तीव्र होऊन, हिंदु लोक कनिष्ठ आहेत असे लक्षणेने मुळां करून घेण्यास चामनराय फारच मन्दते, आणि ज्या ज्या वेळी हिंदुलोकसंघावर कनिष्ठतेचा शिक्का मारण्याचा चार्डी इंग्रज अधिकारी प्रयत्न करीत, त्या त्या वेळी हे त्यांचा चोरात प्रतिकार करीत. मुंबई इलाख्यात व नागपूर-वगडाठ प्रांतात सरकारी कामधेपशी व चार्डी हुकूमतून युरोपियन व हिंदु अधिकारी या दोघांनाही Mister (मिस्टर) हे उपास्य सवतात. Mr. Curtis आणि Mr. Balakram असे इकडील सरकारी मंडळांत आपणांस मान्यतास मिळते व स्थानदुल आपणास आश्चर्यही वाटत नाही. परंतु अलाहाबादप्रांतात तसे नाही. शिक्के उपपर स्वावण्यांतहि युरोपियन आणि हिंदु यांच्यांत फरक करून हिंदूंचा "दंडित" म्हणतात आणि Mr. हे उपपर फक्त युरोपियन लोकांकडितांचे राखत देवतात. इकडील सरकारी मंडळांत Mr. Curtis आणि Mr. Balakram असे

कधीहि माचावयास सांगतायाने, नाही तर त्याचेऐवजी Mr. Curtis आणि Pandit Balakram असे लिहिते जाईल. चामनराव सरकारी नोकरीत असतांना मध्यप्रंतातील कांही अधिकाऱ्यांनी हिंदु व युरोपियन अम्मलदारांत हा नेव चालू करण्याचा प्रयत्न केला व हिंदु अम्मलदारांनी या अंशभाषास संमति द्यावी म्हणून "पणित हेच नांव दुम्हाला फार सोभते, त्यांतच देशाभिमान आहे. Mr. हे परकीय उपपद सांगणे दुम्हाला शोभत नाही," अशा प्रकारच्या मानभावी समजावणीने त्यांचा अल्लतय देशाभिमान जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. कांही हिंदु अम्मलदार या मानभावी समजावणीस बळीहि पडले व Mr. या उपपदावरून आपला हा सोडून देऊन Pandit या उपपदावर तुम होण्यास तयार झाले, पण चामनरावजी या सूचनेस जोराचा विरोध केला. त्यांनी सांगितले की, Mr. हे परकी उपपद आहे. फेरे हे आम्हाला कमीच आहे की नाही याचा विचार आपला आम्ही करू. त्यांत सरावरने पडावयाने कांही कारण नाही. तुम युरोपियन व आम्ही यांच्यात फरक केवळ जावा की नाही, एखाद्या प्रश्न आहे, व असा फरक आम्ही करू देशावर नाही. चामनरावजींच्या या म्हणण्याचा पुढील हिंदु अम्मलदारांवर आंगल परिणाम झाला व अखेर सरकारला हा प्रयत्न अजीबाद सोडून घेता येणारा.

चामनरावजींच्या स्वाभिमानासंबंधाने अशाच दुसऱ्याहि गोष्टी आहेत. एकदां मुंबईतून जवळपास जात असतां मध्यप्रंतातील एका अधिकाऱ्याचा एक युरोपियन अधिवारी बोरीवन्दरवर ते बऱ्यांत शिरत असतां गाक सुरक्षांना दिसली. त्यावरुपर ते व त्यांची पत्नी या अधिकाऱ्याकडे ओं रामाने पाठ फिरवून बसली ते अखेरपर्यंत त्यांनी त्यांचे मुखानलेकन केले नाही. प्रतापिपाची कपडा बरिष्ठानी मीठ घ्यायलास, अत असतां कांही हिंदु अम्मलदारांप्रमाणे ते आपली गळी कधीहि संगात्याच्या आकाराबाहेर उभी करीत नसत, तर ज्याप्रमाणे युरोपियन लोक अंतीक फ्रान्सीसपर्यंत आपल्या शोभा नेत त्याप्रमाणे ते आंतपर्यंत आपली गळी घेऊन जात. एकदां एका अधिकाऱ्याच्या संगत्यावर जात असतांना ह्यावरून त्यांची पुढळ कटवट झाली, पण त्यांनी एकच उत्तर केले, की, मी तर संगत्यावर येईन तर जसे युरोपियन लोक येतात तसा येईन. गळीवर येणार नाही.

चामनरावजींच्या स्वाभिमानाकडलेल्या मुळां बऱ्याच गोष्टी आहेत. एकदां त्यांच्या-पुढे एका मिशनरीचा खटल आलेला होता. या खटल्यांत बहुतेकच मिशनरीवरक

नाजू शेरकेत असा रंग हिंदू स्वगल व त्यामुळे त्यांचा एक वरिष्ठ अधिकारी सहज निजलाच्या मानाने 'तो मिसनरी मुले तर मला कार आनंद होईल' अशा अर्थाने स्वतःचा वाच घेतला, पण या चुकनेचा कामतरावांचेर कांही एक परिणाम झाला नाही. त्यांनी पुराव्याप्रमाणेच निकाल केला, व मिशनरीस दोषी ठरविले. युरोपियन लोकांच्या एका चुकी केलामध्ये त्यांनी जे निमनोक्त धर्म दाखविले त्याची हकीगत वर्तमानपत्रांतून पाविली येऊन गेली आहे. पण असा न्यायही निकालामुळे त्यांच्यावर फक्त प्रसंग गुनरात यावे मात्र येथे एक उदाहरण देण इष्ट वाटते. जवळपास असताना एका दिवाणी मुकदम्यात त्यांची एका युरोपियनविषय निकाल दिला, पण त्याचा परिणाम असा झाला, की, ते म्हणून घरी परत येत असताना ते मनुष्य एका नात्याच्या भाऊ एक भाव मोठा बान्सुण सोडून घेऊन बसला व वामनराव तेथे आल्याबरोबर त्याने तो त्यांचा डोक्यांत फाटला. सुदैवाने त्यांची सायकल तिजवणीत पुढे सरली म्हणून बरे झाले, नाहीतर त्या दिवाणी भयंकर कनये सुदूरला असता.

वामनरावांचेपेक्षा असा आणखी पुष्कळच गेळे आहेत. युरोपियन व हिंदू सांख्यिकीक परस्पर संघर्षासंबंधाने ते फारच सावध रहात व हिंदू लोकांकडे सर्किपल घ्यायची होऊन येऊ नये याविषयी फार जपत. त्यांच्या मनांत ही गेष्ट फारच पोळत असल्यामुळे फॅडल ईश्वरचंद विद्यासागरांच्या त्यांनी लिहिल्या 'प्रोटोक' चरित्रांत अशाच एक मोठ्ठा हांच्या लेखनीतून बाहेर पडलेली आहे. मिलेट जेनी बेसण्ट यांनी 'थिर्गोसपीयर लिहिलेले' त्या पुस्तकेंत त्यांनी वाचलेली होती व बेसण्टवाईची कांही पुस्तकेंत तर त्यांच्या देवळावर नेहमी असत, तथापि मिलेट बेसण्ट यांचा सर्व प्रयत्न हिंदू लोकांचे होताना फारच लेखकाकडे व स्वतःचे महत्त्व दाखविण्याकडे आहे अशी त्यांनी अम समजून असल्यामुळे अकिशः त्यांना त्यांच्यावरून कांहीही आवर वाटला नाही व त्यांच्यावरील त्यांचा रोष आजन्मांत कमी झाला नाही.

या हतभाषी हिंदू जातीला अत्यंत धीर, उदात्त व उच्चविकारक दर्जामध्ये वसविण्याकरिता कोणीतरी अष्ट पुढारी उदय झाला अशी त्यांचा समजितस सळमळ आहे व महादेव गौड रानडे सांच्यावर त्यांची जी इतकी अनिष्टार भक्ति जडली त्याचे कारण ते असा कोणीतरी मार्गदर्शक आहेत अशी त्यांची समजूत होती.

प. व. वामनराव यांनी जे पुनर्विवाह केला त्यास कारण रानडेयांची प्रेरणा ही

पुनर्विवाह हे आम्ही सर्वां सांगितलेले आहे. वामनराजांचा पुनर्विवाह घडून यावा याचएव त्यांनी उत्कृष्ट इच्छा प्रदर्शित केली होती व वामनराजांनी पुनर्विवाह केल्या-
नंतर त्यांनी अगदी प्रेमळपणाने शाश्वतही देणारे गत. रातडे हेच प्रसन्न होते.
गुरु - रातडे अचूक शाश्वत ही त्यांचा वामनराजांचा सद्बोधित भवताना
कितीही घन्यता वाटते असेल ! वामनराजांचा पुनर्विवाह करण्याला कोणतीही
संशय आणायला नव्हती. त्यांची परीक्षे ते जितके गौरवार्थ व सुन्दर होते
हीतकीच बाकी आणि फुलून होतील यांनी तो पुनर्विवाह केल्या तो केवळ अंगीकृत
स्वार्थाची प्रगति म्हणूनच केल्या हे वर सांगितलेले आहे. वामनराजांचा जो हा
पुनर्विवाहाचा प्रसंग आला तोच प्रसंग गुरु त्यांचे पुरस्कारे, उद्बोधने व गुरु प. वा.
रातडे यांच्यावरही कांही वर्षांनी आला; पण त्या प्रसंगा वामनराजांचा जितके मनो-
धर्म व कार्यप्रेम दाखविले तितके रातडांनी दाखविले नाही. आपले गुरु या काळांत
आपल्यापैशा होणकड उरले ही आणीत वामनराजांचा पूर्वेपणे असलीच पाहिजे;
पण त्यामुळे या लोकांचा त्यांनी कधीहि अनारपूर्वक उधार केल्या नाही, व त्यामुळे
त्यांची गुरुभक्तिही दळली नाही. पोर गुरुपांच्या परिश्रमांतील अशा प्रकारचे अगुण
म्हणजे त्यांचा एक सुन्दर गळनोटच आहे अशी त्यांची कल्पना अचूकी पाहिजे.
पुढी त्यांचे सर्व मनोवाक्यपरण जे अखेरपर्यंत रातडांच्या गुणांनी भरून पाडिले त
पाहिजे नसते.

रातडांच्या परिश्रमांतील गुणावगुणांचे परीक्षण करण्याचे हे स्थळ नव्हे, परंतु
रातडे व वामनराज कोल्हटकर ही जोडी पाहिली म्हणजे सत्कृतीत अथवा दुष्कृतीत
गुरुपैसां शिष्य हा त्या तीन माननेचा अचूक पाहिजे या सिद्धांताचे
पूर्ण आविष्कारण होते. गुरु नाटक हा विचार सध्यामुचा होता, पण तोच
गुरु मोहिदाचा विक्रमावतार पाहिल्या म्हणजे गुरुच्या विचारांतील तीन-
कल्पनांची शिष्याच्या परिश्रमांत कसे भरलीक पोक येते हे चांगले दिसून
येते. मरुभटाने आपल्या धर्मांत मूर्तांचा शिष्य केल्या सद्य, पण मरुभटाच्या
मूर्तिविश्रंताकडून शिष्यांसाठी त्याच्या सर्वत्र अगुणपण तरी पडल्या असेल
ही नाही याची शंकाच आहे. रातडे हे विविध विचारांचे पुंज असल्यामुळे
ते प्रत्येक विषयांत महाप्राज्ञीय जनतेपुढे विचार पेशता गेले, परंतु ते विचार
सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत रा. वा. वामनराजांनी कृतित आणले व राजकीय
चळवळीत भा. गेलेले यांनी आचरणांत आणले. वामनराज कोल्हटकर अथवा

गोपाळराय गोखले या व्यक्ति आपण आपल्या शेज्यापुढे ठेक्या म्हाणजे प्रति, याभाण्ये करून, मुकुलने करून, जालें करून, आपणांत प्रतिच दिखवयात लागते. नपाळकर तयारप्रमाणे हा टेटून विचारत निमत झालेही एखादी आठति काढल्यात ही गोपाळ कृष्ण गोखले यांची आठ. असणे आपणांत असाक्य नावते. गोपाळराय म्हाणजे प्रति-गोपाळराय म्हाणजे खां -गो. उराव म्हाणजे मेल-दून-गोपाळराय म्हाणजे बाबुनेमाने शठय शठय करीत येणारे निमान-ही कल्या गोपाळराय. (राज्यीवैधाने आपणांत पडते. भोवण्यांत बोलावयाचे म्हणजे रानडे हा दिवा देता, वामनराय-गोपाळराय. हा दिव्याची विरणे होती. रानडे हा एक फिडा गीती व ती पाकी दिव्यापरोबर ५ फात फडफड हाव्हे व गारे वामनराय-गोपाळराय हे नातिक भाग होते. वामनराय हे रातच्याकरून केवळ रस्त्या-चीव बोव्या करीत असले पाहिजेत. ते रातच्यांत प्रति पहात नव्हते. फक्त प्रेरणा पहात होते. पुनर्विवाहाच्या कार्यात रानच्यांनी प्रेरणा दिली, वामनरायांनी प्रति केले, बाचे कारण हेच खाणि कदापि याच विचारसरणीमुळे रानच्यांच्या प्रतिविन्मुक्ततेवरून वामनरायांच्या मुलांवर असतोपमदर्शक उद्गार कधीहि मिळते नाहीत.

रा. व. वामनराय कोल्हटकर यांनी पुनर्विवाहाच्या बाबतीत खरोखर अत्यंत खम केले. सर्व प्रकारच्या सामाजिक सुधारणांकरितांच ते प्रयत्न करीत असत, पण त्यांतल्या त्यांत पुनर्विवाह हा त्यांच्या आवडीचा विषय होता. मध्यमस्तंतील पुनर्विवाहित मुलेना व सुकृतीव वामनरायबाबांचे पा म्हाणजे खरोखर गादेरपर होते. कोणतेही मतमतेना ही अशी-तिने आपली कारण कदाही फळवि-आपरोबर वामनराय तिच्या सहाय्यवादी सिद्ध होत. वामनराय यांनी स्वतःच्या खर्चाने अनेक पुनर्विवाह लावून दिले होते व या किंवा दुसऱ्या पुनर्विवाहित कुटुंबांची कोणीही अडचणीत आले तर वामनरायांकडून त्यांना खादीपूर्वक मदत मिळत असे. खादीवाच सामाजिक सुधारणांसाठी अशी कोणतीही नाव नव्हती ती तिच्या सर्वभांत गौतलप्रमाणे प्रति व खात्यामुळे वामनरायांना खाव्ये मान पाळवाचा प्रसंग आला. मुलांची प्रीट बापांत नसे करणे, मुलांना शिक्षण देणे, अपंगांशी फकिन्नबहार करणे, आतिथेदात्या प.रा न देणे, अष्टांगांना रष्टय मानणे व वेडमळ आचारविचारांना फांत देणे यांची एवढी नोष्ट अशी नव्हती, जी, जिच्या बाबतीत वामनरायजींच्या हातून बोलल्याप्रमाणे प्रति झाली नाही. वामन-

रावांचा पुनर्विवाह झाल्यानंतर त्यांचे संन्यास घेतलेले वृद्ध चुल्ले यांना त्यांच्याच संपर्क सोळावाच लागला, परंतु पुनर्विवाह झाल्यानंतरही वामनरावांनी इतके नम्रतेने व गोष्ट आचरण केले की, त्यांची वृद्ध आत्मावाई, त्यांचे बोरले दम्यु कृप्यारव, त्यांचे बोरले चुल्ले बंधु मळवन्तराव आणि कुटुंबातील इतर जुन्या समजुतीची बागते ही सर्व हळूहळू त्यांच्याकडे आकर्षित होऊन त्यांच्यामधील व वामनरावांमधील अभ्युपहारदेवा जाऊ पडला बहुतेक नाईसा, निदानपणी अतिशय शिरडिरीत तरी खचित झाले. त्यांचे संन्यासाभमीव वृद्ध चुल्ले देहि नाइलाजाचे असे बोलत, की " वामनाने एवढा पुनर्विवाह केला नवता म्हणजे त्याच्यासारखा मुलगा नव्हता. "

या वेळच्या कांदी कांदी समती येथे संगण्णालोम्या जाहीत, त्यांच्यावरून काळंत केवडा घालत पडलेला आहे याची अ. टील लोकांना कल्पना येईल. वामनरावांनी पुनर्विवाह केल्यानंतर त्यांचे बंधु कृप्यारव त्यांच्यावर अतिशय विचले व पुनः वामनरावांचे टोळक पहाण्याचे नाई असा त्यांनी निश्चय केला. मळवन्तराव हे वामनरावांचा विधातांत व प्रेमांत जास्त होते. त्यांना वामनरावांनी सर्व हृदीगत कळविली व जुन्या चालीचे रहस्य अशांतीही त्यांनी वामनरावांना दूर लेखले नाई, तथापि पुनर्विवाह ही एकच गोष्ट त्यावेळच्या जुन्या समजुतीला एवढा भक्ता देणारी होती, की, त्यावेळच्या लोकांना ती परिचयात आल्यास कांदी काल लोटावाच लागत असे. वामनरावांचा पुनर्विवाह झाल्यानंतर त्यांची कुटुंबीय माणसे पुष्कळ दिवसपर्यंत खाहासिकपणे दूर दूर होती, पण बराच काळ लोटल्यानंतर कुटुंबीय प्रेम जास्त बळ पेटली. असे व प्रथमतः त्यांची वृद्ध एव आत्मावाई व आणखी कांदी व. त्यांना भेटण्यावरिचा तिपयली. तो प्रसंग मोठा समकारिक होता. वामनरावांच्या आत्मावाईच्या मनीत वामन आता कोणत्या स्थितीत खंडिल यावरून निरुपराध्या कल्पना चाललेल्या होत्या, कारण, त्यावेळी पुनर्विवाह ही इतकी चिरक्षण गोष्ट होती की, पुनर्विवाह करणे म्हणजे वाटणे असेच जवळ जवळ लोक समजत असत. आत्मावाई वामनरावांच्या यांची वेळन पोचली. ती त्यांच्या घरापर्यंत आली. परीत पाऊल ठेवतांना तिच्या पोटात धडधड होऊ लागले. अति शिरल्यावर आता कायकास प्रकर पहावे लागतील याची तिचा कल्पना होईना. अति देवधर्माचा सच्छेद केलेला असेल, मूर्ति केवून दिलेल्या आदळतील, कदाचित् श्रध्दांताचा उभटउभट अभ्युपहार चाललेला असेल, व आता वामनहि आपल्याला

जोळणील वी नाही, की कांदीतरी पिवळ मोलेल, असे एक वा हजारो तर्क तिच्या पोटांत उभे रहात होते. शेवटी ती घरांत गेली व तिच्या आश्रये न आनंद पाटल, की, वामन पूर्वीप्रमाणेच दुष्टांत व गोरवांमितीं जीव समजून चुकले, की, पुनर्विवाह केल्यावरही माणसे ही माणसांवर रहातात, विशाच अथवा सैतान बनत नाहीत.

ज्यावेळी रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांचा पुनर्विवाह झाला, त्यावेळी प्रसृत लेखक अत्यंत अल्पवयी असून कांदी येथे होता. कांदी म्हा. के. घर्मने, पत्नीगिमानने, जुन्या परम्परेचे, शास्त्राचे व सौवर्धेणाने माहेरपासून त्यांचा पुनर्विवाह या शब्दाचा उच्चारणुदां तेथे एखाद्या पातळी आणि अर्मेगळ शब्दाप्रमाणे आर्षित होऊ करीत असत. लेखकाच्या कानांवर घरातील बंदीत माणसांनी ही कल्पना अतिशय सौम्य व मुद्दु शब्दांत पाळली. ज्याप्रमाणे मृत्युसारणी एखादी भोक्तीपद गोष्ट लहान मुलांच्या कानांवर कांदीतरी मुद्दु स्वरुपांत पाळतात, अथवा ज्याप्रमाणे एखाद्या विषयप्रधान कल्पनेने रूढ मुद्दाम पाळून ती लहान मुलांना समजावतात, त्याप्रमाणे वामनरावांच्या शब्दास घेतलेल्या पुस्तकांनी व इतर बंदीत मनुष्यांनी प्रसृत लेखकाच्या कोणत्या तरी अग्रत्यक्ष कल्पनेने वामनरावांच्या पुनर्विवाहाचा वृत्तांत सांगला व त्याची कवीतरी समजून घालली. कांदीतील मनुष्ये, निक्षेपतः लिखा, वामनरावांच्या पुनर्विवाहाचा सौचरंघाने कर्षित सीतीने व आरुपदधाने कोळत असत. ज्याप्रमाणे त्रिबा सात वगैरे हिंस जीवांचे गांव घेत गाझीत, त्यांचा कांदीतरी अग्रत्यक्ष शब्द-योजनेने उल्लेख करितात, त्याप्रमाणे कांदीतील बायका वामनरावांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचा जणू निर्दोष करीत. तिचे परनीत्यपदझडां करून करक्यास त्या नाचणू असत. तथापि वामनराव आणि त्यांची पत्नी सीती घरातील सदाचार इतके श्रम राखले आणि नर्तन इतके प्रेमळ, सान्त आणि सुस्वभावी ठेवले की, काळान्तराने करील गैरसमजूती बऱ्याच अंशी पाळटल्या आणि असेर पुनर्विवाह म्हणजे आचारान्तराचा एक प्रकार एकदाच अर्थ त्यास येऊन बसला.

वामनरावांच्या पुनर्विवाहित पत्नीचे कर्तव्य अगदीं चालनीप बळग्याने असे. सण, वार, पातुणे, सतीत, अभ्यागत. अंनिषवी तर पवित्र हिन्दु आचार ती घरांत ठेकीतच असे, पण वामनराव इतके सुधारक विचारांचे असतानाहि त्यांची पुनर्विवाहित पत्नी घरांत देव बाळगी. घरातील वाक्यकौशल्य ही श्री पुनर्विवाहित आदि अशी कोणत्या कल्पनाहि येत नसे. वामनरावांची उदार प्रति यास बरीचशी सहानुभूत होत असे. वामनरावांची स्वताची गर्त कोणतीहि असली तथापि

दुसऱ्यांची कार्मिक सवें घालण्याचा ते वादविवाद ते व समग्रत पाहून प्रयत्न करित, स्वतःच्या धार्मिक मतांचा दुसऱ्यांवर कधीहि धुसत करित नसत. चांगले घरांत दुसऱ्या, देव, माझा दे दिसत असत; दुसऱ्याच मध्ये, तर मध्यवर्तीच परी आले असतांना घरांत दिसतहि होत असे. मध्यवर्तीच परी आलेले प्रत्येक म्हणजे धर्माच्या बाजूने ते, व सुधारणांच्या बाजूने वामनराव; विद्वत्पणाच्या बाजूने ते, राजकीयच्या बाजूने वामनराव; जहाल राजकारणाच्या बाजूने ते, साम्य राजकारणाच्या बाजूने वामनराव; असे त्याच्या तऱ्हा जोडविलेचाने खऱ्या चालत. पण दोघेहि दुसऱ्याची व मीठ अन्तःकरणाने असल्यामुळे हा वादविवादचा परिणाम एकदा विरुद्धास आपला अभ्यास सौम्यपणा काय संपन्नपणांत होता असे. दोघांत मध्यवर्तीच अनुमानहि किमिथ आले नाही.

वामनराव जेते सुखमाची होते तेथेच दुसऱ्यांच्या कामांत उदार होते. त्यांच्या दाहत्याचा हात फार सडक असे. सुखविकसित जोडणी हा तर त्यांच्या दाहत्याचा मुख्य नियम होताच. त्यांचे सार्वजनिक आयुष्यच सुखविकसितपणाच्या कार्याकरितां होते. संपादि असहाय्य विवाधी, विद्वान् माण्डव, सार्वजनिक सल्लागारी व राष्ट्रीय आवरण-कदा यांही त्यांच्या दाहत्याचा दितकाय नियम असत. इतर सार्वजनिक पुढारी आणि वामनराव यांतील हा विशेष फरक होता. ते कोणत्याही कार्याची सुखी तोषची सहाय्युत्ति दाखवित नसत, तर सडक हाताने त्यास पैसा देत. मध्यवर्तीच अशी एथेहि सार्वजनिक स्वरुपाची गोष्ट नव्हती, की जिला वामनरावांचा पैसा लागलेला नाही. पुढाळ पुढारी लोकांचा पुढाळ वेळां कार्याविषयी फार उत्साह घालतो, पण पैसा देण्याचे नांव निघाले, की, त्यांना संकट पडते. वामनरावांचे तसे नव्हते. कार्याकरितां पैसा देण्यांत त्यांचा आनंद होत असे.

वामनरावांच्या पुढारीपणाचा अतिशय भरभराटीचा काळ म्हणजे ज्योतिर्वा राहत्याच विवाहाचा मुख्य नियम सामाजिक सुधारणा हा होता तेथेच होय. हा कोळ महाराष्ट्रांत साधारणतः १८९५ पर्यंत टिकला. या वर्षी आगरकर हे रोबटचे राज्यद्वार सुधारक मृत्यु पावले, व सुधारणेचे नेत्यांच फडक्यावयास दुसरा कोणी पराक्रमी पुढर घाणूने उरला नाही. महाराष्ट्रांत सुधारणांचा वाद प. वा. विष्णुराजी पण्डित यांच्या काळापासून थक झाला होता व आगरकरांच्या वैद्यार्थ्य सुधारणेला योगी ना कोणी पराक्रमी पाठीराखे मिळत गेले होते; पण आगरकर यांच्या-

मंतर सुधारनेचे आदिकारी (Aggressive) परस्पराला भंग पडले, व १८९० सालच्या टिकचंभरोल राजवटीच्या अवकाशाने महापद्मने लक्ष सामाजिक सुधारणेकडे राजकीय परिस्थितीकडे जरा देणेत घेतले. या अवकाशाचा स्वार्थ नागपूर प्रांताला होण्यास मात्र आपली आठ दहा वर्षे लागली. या अवकाशा बर्बात म्हणजे सुमारे १९०५ पर्यंत नागपूर बन्हाडप्रांत असून सामाजिक सुधारणेच्याच क्षेत्रात होता. येथी काही वर्षे राजकीय मानतात असत. पुढे झालेले व प्रयुक्त टिकचंभरोल लक्ष द्यात झालेले दादासाहेब खापर्डे हे हि १९०४-५ पर्यंत सामाजिक सुधारनेतील अमेर, याच नात्याने ओळखले जात असत. इतकेच काय, ५२ नागपूरप्रांतात सामाजिक परिपक्व टिकचंभरोल हांकरून देण्यात दादासाहेब खापर्डे हेच प्रमुख होते. १८९६-९७ पासून महापद्मने अमेरचे विचारकांति जरी नागपूर-बन्हाडप्रांत लक्षणीय झाली नाही, तथापि सार्वजनिक व स्वदेशीचा पुनराचार यांच्या संस्कारांत नागपूर-बन्हाडप्रांत मुळ पाहू शकला नाही. १९०५ साली सर्व हिन्दुस्थानभर नवीन हिन्दुस्थान झाले व याच साली नागपूर-बन्हाडप्रांततर्फे नवीन दुनिया सुरू झाली.

या नवीन दुनियेच्या वास्तव्याच्या परिघावर पार अगिष्ट परिणाम झाला. पंचवीस तीस वर्षे आचार्यी बहुमानाची भोक्ता करून व एतरेजीयांत दुष्काळ असाहि अधिकाऱ्यांच्या जागा लष्पारून करून रा. व. वासनराव यांनी पंचवेळी सुलून पेंशन घेऊन घेतले होते. हे पेंशन घेतले त्यांच्या ओळखपुढे मोठेपणा नवीन काळा होत्या व पुष्कळ नवीन नवीन योजना त्यांनी सोवून ठेवल्या होत्या. पेंशन घेतल्यानंतर आपणाले मुलतक वेळ मिळेल आणि त्यावेळी आपण अनुष्ठान सार्वजनिक कार्ये करू, तसुक सार्वजनिक कामाची व्यवस्था करू, असे त्यांनी हजारों वेत करून ठेवलेले होते. वाचनव्यासंगाची तर त्यांनी एवढाती मनोराज्ये केलेली होती, की, ती करतकाला त्यांना ती मुखमंद फडत असत. वासनरावांनी मधमेमद मोठा करून ठेवला होता व एक टोळीजंग घर बांधून ठेवले होते. 'तु हा मी, या घरांत येऊन रहावयाचे, पुष्कळ वाचन करावयाचे व आपल्या सार्वजनिक इच्छांच्या सर्व इच्छा पुरवून घ्यावयाच्या. यावेळी पेंशनाने आपल्या एक प्रतिभूळ मोठे घडली, ती त्यांच्या पुनर्विवाहेत पत्नीचा १९०२ मध्ये झालेला मृत्यु ही होय. उच्चस्तर मन्त्र-राज्यांत जरी याप्रमाणे अचानक अन्न आले तथापि त्यांच्या इच्छेत कोणतीहि

उत्तरता आनी नाही. तथापि १९०५ हें खल सार्वजनिक इच्छांचां लक्ष ठरव्याचे ऐनची तच ठरले.

सर्वप्रथम गामनरावांनी जे जग पाहिलेले होते ते सामाजिक सुधारणा घेतात, सामाजिक सुधारणाकरितां मांडणारे व सामाजिक सुधारणांचाच प्रमुखपणानें विचार करणारे पाहिलेले होते. त्या जगांत जरी राजकीय मोठी होत्या तरी त्या मुख्यम होत्या. १८९५ च्या पुण्याच्या अधिवेशनातील नागमारी व १९०७ च्या सुरतेच्या अधिवेशनातील नागमारी या दोहोंवरून जुने जग वगडीन जग-मांतील अंतर स्पष्टपणें दिसून येतें. १८९५ची नागमारी सामाजिक सुधारणेच्या कथितचा मध्यम राधा की नाही यावरूनच होती, व १९०७ ची नागमारी राजकीय कार्यक्रमांत धोटेहाट व पदानी यावरूनच होती. हें नवीन जग गामनरावांनीं असें होते. त्यांत ते कळलेले नव्हते. असल्या जगाच्या ते तयार नव्हते. ज्याप्रमाणें पुतळ्याह हें नवीन तत्त्व समाजांत आणून त्यांनीं जुन्या विद्याला धका दिल्या, त्याचप्रमाणें १९०५ पासून सुरू झालेल्या नवीन जमानें त्यांचां भयां दिल्या. पूर्वी ते धका देणारे होते. आतां ते धका खाणारे झाले. हा धका त्यांना सोला नाहीं. या धकादुशीत त्यांना सर्व सार्वजनिक मनोराज्यांचा तुरावा उडून गेला.

आस्तिक पक्षांत दिवक व सायणें हेहि जुन्या विद्यांतलेच लोक आहेत. यावेळीं ते प्रस्तुतः 'माजी', 'पुराण' व्हावयास पाहिजे होते. मिसस वेजन्ट यांच्या नाचतुडी भाषेत बोलण्याचे म्हणजे सर्व Yesterday अथवा "कालचा माळ" ठरावपास हनें होतें. दिवकांनीं आपल्या सार्वजनिक आयुष्याच्या दुरावात केळी त्या वेळची भाषा व वाचनच्या जगांतलीं भाषा यांतले अंतर पाहूं गेले तर त्यांचे त्यांना सुद्धा आश्चर्य वाटेला; पण आपल्या जगांतहि हे तत्वेतकानें वाडतात, नाचें कारण दिवकांच्या अंगांत भयंकर पाषकक्षमि (Receptive Capacity) असून ती जी नवीन वाङ्मय निपेळ तिनें ते चपित होऊन न जातां तिला पचनी पाहूं शकतात. जगांत नेहमी नवे रहस्याच्या हात एक मार्ग आहे. पण तो पारच कचित् लोकांना नाचतो. इतर लोक हे त्यांच्या परिचयाचीं ज्येष्ठ बंडखोरी, की, लगेच त्यांच्या लगे पडतात. रा. व. कोल्हटकर नांचेहि असेंच झाले. १९०५ सालीं त्यांनीं लोकरीतून पेनसन्ड घेऊन ते मोठ्या उघेदीनें सार्वजनिक आयुष्यांत विरम्या-करितां आले. सध्या त्यांनीं जमानें हलकें पाळवल्यामुळे त्यांना मोडकल्यासारखें झाले, व त्यांच्या इच्छा जागच्या जागीच राहिल्या.

वर जी पावलाकें सांगितली त्याच व्यावहारिक मराठी भाषेत निगरगट्याचा म्हणतात. टिळकांच्या अंगांत हा निगरगट्याचा आदेश कसे थांब्यादि अंगांत हा निगरगट्याचा आदेश त्यामुळे मनुष्य नवा असे की जुना असे, त्याच्याकडून ते पैसे काढू शकतात. ज्याला जमात-टिळकाच्याने-असेल त्याच्या अंगांत हा निगरगट्याचा लागतो. हा अंगांत असल्या तरच मनुष्य जगावी श्रोण्या खाली शकतो. नाहीतर त्याची ताकदहीच पारजगावी होते. कामनरावांच्या अंगी हा निगरगट्याचा नव्हता. जगावी श्रोण्या टाक्याचा गुण त्यांच्या अंगांत नव्हता. नार खेचले तरी हरकत नाही, पण या जगाच्या मी एक तरी रहा नव्हतेच पडवीन अशी मराठी अंगांत असल्याशिवाय जगांत निनाव लागत नाही. हा मराठी (Defiant attitude) रा. व. कामनराव श्रोण्या ठिकाणी नव्हती. तरीच जग व त्यातले नवीन प्रकार पाहून ते गोंधळले व त्यामुळे जगाच्या आखाळांत धिरात असतांनाच त्यांनी परताने जगले.

जगाच्या डमक्यातल्या अंगांत हे गोंधळले, हा भावस्थिती काही चालत नाही. जगाच्या डमक्यातले तिथीकें छांतपण (Cool courage) लागते. हा कामनरावांच्या अंगी नव्हता. त्यांचा स्वभावच पावर (Nervousness) होता, व हा त्यांच्या इतर छोट्याहि दिसून येत असे. कामनराव प्रवासास निघावयाचे म्हणजे तास दीड तास अगोदरच स्टेशनवर आऊन बसत. सिवाय त्यांचा प्रवास फर्स्ट क्लास सेफ्ट ट्रासनेच होत असे व जागादि अगोदर रिजर्व्ड करून ठेवलेली असे. या नव्हतेनेमुळेच कामनरावांचा वक्तृत्व कधी खाल्ले नाही. ते खाल्ले गेलत असत व त्यांची जी काही बोली भाषणे झाली ती फारच अचानीच व सुदैव होली. तथापि त्यांची भाषणेच फार बोली गेली. सभेत उभे राहिल्यास ते अतिशय कथरत. आताच गोंधळ उडेल की कथर कातो त्यांना भीति पडते. त्यांच्या सार्वजनिक कार्यातील प्रवेशादि याच भीतिप्रस्थेने (Nervousness) अल्पावधी करून टाकल्या.

कामनरावांचा हा भीतिप्रस्थेचा स्वभाविक व निरुपेक्ष होता चघ. तथापि आयुष्याची पंचवीस तीस बरे नोकरीत घालविल्यामुळे यांत भर पडली. सर्व जन्म सरकारी नोकरीत घालून जे असेरी असेरी व सार्वजनिक कार्यांत पडतात त्यांच्यांत हा भीतिप्रस्थेचा बहुधा असाच दिसून येतो. त्यांचे आयुष्य हुकमत चालविण्यांत

मेलीले असते. आपल्या शब्दांच्या विरुद्ध शब्द ऐकण्याची त्यांना संभव मळते. आपल्या इच्छेच्या उलट एखाद्याने कृति नालतेली तर त्यांचे दिलदुल खपत नाही. पण सार्वजनिक आयुष्यात अशाच दुःखमयीपणा चालणे कधीच शक्य नसते. तेव्हा हजार तऱ्हेची हजार भाषणे देणार व ती हजार तऱ्हेने बोलणार. शिवाय हे बोलणारे सारे एकाच योजनेने संलग्न असतात असेही नाही. सार्वजनिक प्रयोगावर उभा राहिल्या म्हणजे एखाद्या मनुष्याच्या अशाच मुख्य प्रयोगाच्या मागणीने म्हणतो, जे सार्वजनिक आयुष्यात घडतात त्यांना या सत्या गोष्टीची जाण करून घ्यावीच लागते. पण त्यावेळी जन्म सरकारी नोकरीत घेतल्या मागणीला ही संलग्न होत नाही. आणि त्यांतून तो मनुष्य जर न्यायप्रणालीत नोकरी घेतल्या असेल तर मग बोलण्यासच नको. एखाद्या बळीगदी चाखी त्याच्या योजनेला जाण घेऊन घेत नाही त्यांना सार्वजनिक वादविवादतांत जीव कधी राहून होणार ?

श्रीलक्ष्मीराव रा. व. वामनराव कोल्हटकर यांच्या पेन्शनोत्तर सार्वजनिक आयुष्याचा आरंभच नांदत आला, व एरवेल वसे कदाचिनां काढून ते १९०८ च्या प्रयागास सार्वजनिक आयुष्यामधून घेऊन येतात. त्यांनी शेवटची दहा वर्षे एकांत-वासेपन आयुष्यात केले. मुलांच्या शिक्षणाच्या व्यवस्था, मुलांनी काळजी, मित्रांचा सहवास, मुलांचे स्वामी प्रवास व पर्यायवासी आराधना यांत त्यांचे शेवटचे दिवस गेले. पुण्यासुंदरकडे आले म्हणजे त्यांना ना. पारख, ना. हरि. सिताराम दिक्षीत व प. वा. गोडबोले, यशवंतराव चारुपरे व सचिंदरमू ओंकर इत्यादी सोसायटी बांध्या-हटे राहणे आरंभले. ते कांही दिवस आदराने जगत व तेथे श्री. नानासाहेब देव यांची भेट घेत. नैपथ्याच्या आणि रा. व. कोल्हटकर यांच्या कुळाचा योगत्या प्रकारचा संबंध आहे ते मागे सांगितलेच आहे. फर्ग्युसन कॉलेजमधील लोकांवर त्यांची बद्दल मनी असते. श्री. कर्वे यांनाही ते चाहते, पण पुण्या लोकांची सहाय्य-भूति मिळविण्याकरिता श्री. कर्वे यांनी पुनर्विवाहाच्या बाबतीत जाहीर केलेली तटस्थ-रुपि त्यांना पसंत नसे. कुटुंबांतल्या पुढील पिढीतील मा. वि. वि. त्यांचे पुतले श्री. पद. श्री. पद. कुल कोल्हटकर यांच्याद्वारे त्यांना अत्यंत महत्त्वाचा अभिमान पडे व त्यांच्या पुढीलमतेनरत त्यांची कमातीची गौरवपुढी आहे. वामनरावांनी उंच गरीबपणे, गौरवार्ति, व उमदा वेदरा यांच्या योगाने हे कुटुंबीय माणसांत कुल-पदीप्रमाणे होमव व त्यांचे वर्तनही तसेच उदार व मायावृत्त्याचे आहे.

त्यांच्या पैसांनोतर सार्वजनिक आयुष्याची जी दोन-तीन वर्षे वर सांगितली, त्यांतच १९०७ ची नागपूर देशील कोमेस व तिच्या अनुषंगाने वादविवादचा उत्पन्नोत्पन्न गडबड हांचा उल्लेख केल्या पाहिजे. या वादविवादांत एका पक्षाचे म्हणजे अत्युत्त दिव्यश्रीना भोयेसचे अध्यक्ष करावे असे होते व दुसऱ्या पक्षाचे म्हणजे राधा-विहारी पोष हांचा अध्यक्ष नेमा तो होते. हा वाद वादतां वादतां इतक्या मागल्या, की, या प्रश्नावर सभे-पडली. २२ सप्टेंबर १९०७ रोजी नागपूरच्या टाऊन हॉल-शेवारी हलारे लोकांचा जमाव जमून त्यांची दिव्यश्रीनाच अध्यक्ष नेमाचे अशी वापसी इच्छा व्यक्त केली. असल्या गडबडीचा रा. व. कामनराव यांचा सधोष सराव नव्हता; बांधवाच या चळवळीत ते राधाविहारी-पक्षाच्या असून त्यांची सर्व निवडची जाणचे दिव्यश्रीनाच होती. त्यांचे खरे सोडी, निवारांतले खेकडि दिव्य-श्रीनाच होते. याचनेकी पुर्वी नागपुराचे डॉ. गे. हे त्यांच्या आर्षित प्रेमांतले होते व डॉ. सुंदे हर त्यांचे फॅमिली डॉक्टरच होते. नागपुराचे डॉ. परांजवे वंगरे मंडळी त्यांच्या मुलीप्रमाणे होती; पण या चळवळीने त्यांचा एका बाजूला व या त्यांच्या माण-सांना दुसऱ्या बाजूला केले. त्यांच्या मृदु मनारार त्या पक्षरच बिलक्षण परिणाम झाला व त्यांची सार्वजनिक चळवळीना ह्याचेंकी ले 'समराज' ठोकल्या ती काय-मनाच ठोकल्या.

रा. व. कामनराव आतां दिवंगत झालेले आहे. त्यांच्याकडे आतां स्मृतिहारी नेमांनी पाहिलें व या सर्व गोष्टी आठवत्या म्हणजे जग हें केवढें स्वप्न आहे. याचा प्रत्यक्ष योती. आतां ते कामनराव, ते त्यांच्या पुनर्निवाह, ती त्यांची मयगीत झालेली नवील माणसे, ते त्यांचा आवेश, ते त्यांचा राग, ती माडीस सप्टेंबरची दंगल, तो अभिमान, तो कृताप, ते मित्र, ते शत्रु, हे सर्व आतां एकरूप झालेले अद्वित व आतां सत्त्वराज्याच्या शुद्धरुपांत झालेले परिवर्तन झालेले आहे. या परिवर्तनानंतर ते राधाविहारी, ते विक्रमचें सुदृष्ट, ते भावतांचे बळीक आनंद्याच्या दिसत नवीत, तर बांधिवरी राष्ट्रोपयुक्त कार्ये व्हावे सत्त्वरीतं भद्रपदणारा जीवनाचा या सर्व सत्त्व-मल्लीच्या बरती आपणसं दिष्ट झगलो. रा. व. कामनरावांच्या परिवर्तन जर आप-णांस कांही पदार्थाचें अस्तित्व तर हेन पदार्थाचें आहे, आणि त्यांचे परिवर्तन जर आपण या स्वरुपांत पाहूं तरच त्याची सत्यता आपल्या डोळ्यांत आनन्द देईल. त्यांनी पुनर्निवाह केन्द्र-भद्राचित भावी काळ सत्ता देईल, की, त्यांत पुनर्निवाह हें अस्तित्व सत्तीस कार्ये असणा ओगटली इत्य दिसेल. त्यांचे सत्त्वरीत

अभि केली-कदाचित् भावी काळ असा येईल, की त्यावेळी राज्याचे कार्यवाहन संपूर्ण ठरु अथवा महत्तमाहुन महत्तम ठरेल. हा राजकारणाच्या जांबोळांत अजुन एक वस्तू स्वीकारण्या-कदाचित् भावी काळ असा येईल की, त्यावेळी जमीन संपदेवर ही तारीख स्वरूपविषयकदा राहणार नाही. पण इतिहासांत निर्दिष्ट असो की जमीन स्वरूपाने विक्रीची किंवा न विक्रीची, विश्वाच्या विश्वाक तिची लोकसंग्रहाच्या हितकरिता धडपडण्या व राज्याच्या जीवाच्या गमन केतव्य जाईल. वामनरावांच्या फाल, फौजाच्याहि अरिभां हीच काय ती रस्त ! नाही तर सुलेबाजे, सेवार व मुळदुःखे प्रत्येकाच्या अरिभांत अस्तवस्थ.

वामनरावांनी हिन्दु जग-जगांत पुनर्विवाह नाही असे-वाहिले व वामनरावांनी हिन्दु जग-जगांत पुनर्विवाह आहे असे-सोडून दिले. वामनरावांनी स्वःच्या प्रांत-जगांत राज्याच्या तत्त्वांना कोणी विचारत नाही असा-वाहिला व वामनरावांनी तो प्रांत-जगांत राज्याच्या हक्काचा प्रसार करणाऱ्या त्यांनी जिणेभावे प्रयत्न केले. आहे असा-सोडून दिला. जग असे आहे त्यांचे ते कबूल (accept) केले, ते उपयुक्त विद्येने फिरविले नाही-अथवा फिरविण्याचा यत्न केला नाही-महज ते अरिज केवळ, त्यांत काही लक्ष नाही, ते कुद्याल सोडून दाले. मग ते कितीहि श्रीमन्त अथवा माम्यान्त पुरपाचे असो. त्याच्या उत्पत्ती, जग फिरविण्याचा, जग पाळण्याचा इत्यादी यत्न केला म्हणजे ते अरिज मनेला, मग कितीहि विनम्र असत अथवा असे. वामनराव विनम्रता शब्दले. त्यांचे सर्व आयुष्य सुखांत, माम्यांत, उदरपात गेले. त्यांच्या आयुष्यांत एवढीच गोष्ट कसली तर हे अरिज निहिण्याचा या वेस्तकालाहि अधिकार नव्हता आणि पाचव्यांना ते पाचव्याचाहि अधिकार नव्हता. पण अतर्क्य परिस्थिति पालटण्याचा मनोभावाने यत्न करणारा एक जीवात्मा वामनरावांच्या अरिभांत आहे, आणि म्हणूनच मनोरंजनाच्या बाब-कांना ते अरिज उत्तम जालेले अर्ज केले आहे.